

ПОЛІСЕМАНТЫЧНЫЯ СУБСТАНТЫВЫ Ў БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКА-ПОЛЬСКІМ ПАГРАНІЧЧЫ: СУАДНЕСЕНАСЦЬ АСОБНАГА ДЫАЛЕКТНАГА КАНТЫНУУМА І РЭГІЁНА

Дыяпазон сэнсавай варыятыўнасці субстантываў у многім вызначаецца характарам і асаблівасцямі лінгвістычнай прасторы. З усіх рэгіёнаў беларускай дыялектнай мовы найбольш складаным з'яўляецца беларуска-польска-літоўскі. Ён характарызуецца генетычнай блізкасцю моў, шматлікімі і працяглымі іх кантактамі, існаваннем субстратных з'яў, інтэнсіўнымі інтэрферэнцыйнымі працэсамі, аднолькавымі тэндэнцыямі семантычнага развіцця і іншымі прыметамі. У моўнай сітуацыі рэгіёна пераплятаюцца разнастайныя факты ў іх дынаміцы. Традыцыйная беларуская і літоўская (у астраўным літоўскамоўным арэале) гаворка захоўваецца, як правіла, у маўленні інфарматараў старэйшага пакалення, якія выкарыстоўваюць, акрамя таго, польскі перыферычны дыялект тыпу «палыччызны віленскай». Значная колькасць размаўляе на змешаным дыялекце, перавага ў якім беларускіх, літоўскіх ці польскіх рыс абумоўлена культурна-гістарычнымі ўмовамі развіцця гаворкі. Нямала жыхароў размаўляе на рускай мове, якая выкарыстоўваецца як білінгва (у залежнасці ад умоў зносін), так і гаворачымі ў рэгіёне прадстаўнікамі рускай нацыянальнасці (у якасці асноўнага сродку зносін).

Статус аднаго і таго ж лексіка-семантычнага варыянта (у далейшым — ЛСВ) у розных каардынатах пагранічнага рэгіёна можа не супадаць, што абумоўлена дынамічнымі працэсамі ў семантычнай структуры слова, якая адлюстроўвае ўсе аспекты развіцця і змен аб'ектыўнай рэчаіснасці, а таксама сацыялагічнымі і экстралінгвістычнымі фактарамі, сітуацыйным праяўленнем асобных ЛСВ, адсутнасцю іх канвенцыянальнай замацаванасці і іншымі прычынамі.

Адрозненні ў статусе ЛСВ могуць тычыцца літаратурнай мовы і ўсяго пагранічнага рэгіёна, літаратурнай мовы і асобных гаворак, а таксама розных дыялектных кантынуумаў у іх суаднесенасці паміж сабой. Палярнымі кропкамі такіх адрозненняў можна лічыць успрыманне ЛСВ у якасці асноўнай (недругараднай) адзінкі і інтэрпрэтацыю яго як адцення (ужывання), прамежкавае становішча паміж якімі зай-

маюць адрозненні дэнататыўнага, канататыўнага, стылістычнага, гіпанімічнага, эпідыгматычнага і іншага характару.

Характар ЛСВ залежыць і ад яго дэскрэптыўнасці (індывідуальнасці ўспрыняцця) і звязанай з ёй стратыфікацыйнай варыятыўнасцю, што абумоўлена перш за ўсё сацыяльнымі фактарамі (узростам, полам, адукацыяй, відам дзейнасці, прафесіяй носбіта гаворкі), а таксама ўмовамі маўленчай дзейнасці ідывідуума, асаблівасцямі «нацыянальнага» бачання свету, культурна-гістарычнымі (краіназнаўчымі), палітычнымі, маральнымі, светапогляднымі фактарамі. Пагранічны рэгіён з шырока развітай сеткай моўных і дыялектных сістэм (ва ўмовах этналінгвістычных кантактаў і ўплыву літаратурных моў) стварае спрыяльныя ўмовы як для дэскрэптыўнага ўспрыняцця адных і тых жа ЛСВ, так і для ўзнікнення спецыфічных, індывідуальных, вузкакальных ЛСВ (лакалізмаў).

Утварэнне семантычных лакалізмаў у большасці выпадкаў абумоўлена асаблівасцямі экстралінгвістычнай рэальнасці (падабенствам рэалій у канструкцыйным, функцыянальным плане, іх прасторавай і часовай сумежнасцю), якія па розных прычынах не атрымалі свайго адлюстравання ў словах мовы-крыніцы. У беларускіх гаворках такія словы падвергліся ўздзеянню пэўных кірункаў метафарычнай і метанімічнай заканамернасцей. Параўн.: *ворон.* *скупіна* 'ігліца; галінка хвоі; месца, пакрытае ігліцай' (СП) ← *літ.* *škuja* 'ігліца'; *ашм., воран., іўеў.* *блінда* 'від лазы; вярба; галіны кустоў, з якіх абадрана лаза' (СП) ← *літ.* *blinda* 'вярба, ракіта'; *воран., віц.* *бэрла* 'сумесь збожжа з рознымі адходамі; нявеянае жыта; неафаротлівы чалавек' (СП; *Касп.*) ← *літ.* *bẽralas* 'нявеянае зерне; муча ці зерне для корму жывёлы'; *смарг., астр., наст., ваўк.* *брэна* 'мера шырыні спадніцы; мера воўны' (СП) ← *польск.* *bryta, breta* 'шырыня матэрыі; клін тканіны'; *ашм., лід., гродз.* *грудолы* 'залозы, міндаліны; жаўлакі' (СП) ← *польск.* *gruczoł* 'залоза'.

Характар сэнсавых мадыфікацый у пагранічным рэгіёне, які адлюстроўвае разнастайныя па характары лінгвістычныя сувязі розных моў і дыялектаў, даволі стракаты, не заўсёды ўкладваецца ў традыцыйныя схемы і формулы пераасэнсаванняў. У ім побач са спрадвечнымі лексічнымі адзінкамі фіксуецца вялікая колькасць запазычанняў, інфільтрацый і кантамінаваных форм.

Сярод запазычанняў найбольш рэльефна вылучаюцца літуанізмы і паланізмы, значная частка якіх цвёрда замацавалася ў мове і яе функцыянальных стылях, прайшла ўсе стадыі семантычнай адаптацыі і амаль не падвяргаецца відазмяненням. Гэта ў першую чаргу літуанізмы і паланізмы, запазычаныя ў беларускую мову прыкладна ў часы Вялікага княства Літоўскага і раней (яны адзначаюцца ў помніках старабеларускай пісьменнасці). Частка з іх атрымала даволі шырокае выка-

баланда 'посная рэдкая поліўка' (<літ. *balándā* 'лебядя; жыдкі суп'), іўеў., стол., барыс. *баланда* 'балбатун' (з польск. *balanda* 'расцяпа, тапка; мешалка; балбатун' (<літ. *mente, mentele* 'лапатка, якой капаюць бульбу, мяшаюць раствор'), маг. *мэнта* 'мята' (з польск. *mięta* 'тс') (СП; Лаўч.).

Полісеманты ў пагранічным рэгіёне зведваюць на сабе ўздзеянне кампанентаў розных дыялектных сістэм і моў, экстралінгвістычных асаблівасцей рэалій і многіх іншых асацыяцый, што не можа не адлюстроўвацца на характары іх мадыфікацый. У залежнасці ад суаднесенасці запазычанняў з першакрыніцамі іх можна размеркаваць на некалькі груп.

1. Запазычанні з эквівалентнай (тоеснай) суаднесенасцю ЛСВ. Звычайна яны абмяжоўваюцца невялікімі арэаламі (у радзе выпадкаў фіксуюцца толькі ў адным населеным пункце), што, безумоўна, не спрыяе іх сэнсаваму развіццю. Такія семантычныя структуры практычна капіруюць іншамоўную адзінку. Напрыклад: літ. *brūzuklis* = *воран. брузукель* 'драўляны гузік; бірка для падвешвання сала; вертыкальны шпянёк у жорнах' (СП; Лаўч.), літ. *gurgalis* = *гродз. гургалё* 'намёрзлы лёд на аконных шыбах; замёрзлы ледзяшы, якія звісаюць са страхі' (СП), літ. *krēmzle* = *воран., ашм. кумзла* 'хросток; худы чалавек' (СП; Лаўч.), літ. *keltoja* = *шчуч. смрг. калтўя* 'біч і цапільна ў цэпе; таўкач; палка, палена' (СП; Лаўч.), літ. *skilandžiukas* = *наст. шклундзюк* 'свінны трыбушок, начынены мясам; нязграбны, непаваротлівы чалавек' (СП), літ. *grebėstas* = *гродз., шчуч., лід., іўеў., навагр. грэбест* 'латы; жэрдкі для лат; паплёт' (СП; БДС; Лаўч.), польск. *takatka* = *смарг., астр., наст., лід., шчуч. макатка* 'невялікі вышыты дыван або карціна; вышытая дарожка на стол' (СП; БДС; НЛ; ЖС).

2. Запазычанні з адносінамі несупадзення. У такіх выпадках ЛСВ першакрыніцы на беларускамоўнай глебе страчваюцца, забываюцца, а ў сэнсавых структурах полісемантаў фіксуюцца новыя, раней неведомыя іншамоўнаму слову ЛСВ. Напрыклад: літ. *vakarinis, vakaris* 'заходні (вечер)' ↔ *лід., навагр. вакарына* 'вялікая хваля; бурнае хваляванне' (СП; Лаўч.), літ. *kumštis* 'кулак' ↔ *воран. кумшчок* 'кавалак; жмут, шматок' (СП), літ. *seklius* 'мель' ↔ *лід. сякля* 'плецёная перагародка пасярод ракі; праломка' (СП), літ. *laigesys* 'беганіна' ↔ *наст. лагязя* 'шустры, жвавы чалавек; шалахвостка' (СП), літ. *arta* 'папярочны брус на машце для прымацавання паруса' ↔ *віл., іўеў., наст. гартоль* 'прыстасаванне для тармажэння плыта; плытнік, які тармозіць плыт' (СП).

3. Запазычанні з адносінамі перасячэння. Сэнсавыя структуры такіх полісемантаў у беларускіх гаворках і мове-першакрыніцы поўнаасцю не супадаюць, бо, як правіла, засвойваецца не ўвесь комплекс

ЛСВ, а толькі яго частка, на аснове якой узнікаюць новыя ЛСВ (звычайна лакатыўныя, тэрытарыяльна абмежаваныя). Немалаважны ўплыў на гэта аказваюць актыўна дзейсныя ў гаворках тэндэнцыі да сямантычнай дыферэнцыяцыі і інтэграцыі дыялектнай лексікі і звязаныя з імі дывергентныя і канвергентныя працэсы. Колькасць супадаючых і несупадаючых ЛСВ можа быць самай рознай. Напрыклад: літ. *liurba* 'тоўстая трэска; неахайны, нязграбны чалавек; цяльпук; разява' (іўеў., ваўк., віл. *люрба* 'тоўстая трэска; тоўсты пласт зямлі; тоўсты кавалак сала' (СП; Сцяшк., II; Лаўч.), літ. *gaktos* 'пярэдня частка саней; перадняя частка печы' (іўеў., воран. *гòхта* 'пярэдня частка саней; галоўкі палазоў; драўляная аснова рыбалоўнай снасці' (СП; Лаўч.), літ. *rižlys* 'чалавек маленькага росту; таўсцяк; слабы, хваравіты чалавек' (воран. *пужліс* 'таўсцяк; ганарлівец; рыхлы качан капусты' (СП; Лаўч.), літ. *tarmūze, tarmizas* 'морда, рыла; негаваркі, маўклівы чалавек; неахайны чалавек, мурза; нягоднік' (ваўк., дзятл., раг. *мармуза* 'негаваркі, маўклівы чалавек; бурклівы чалавек; неахайны чалавек, мурза; рэдкая нясмачная страва' (СП; Лаўч.), польск. *falda* 'складка, зборка; маршчына; згіб пластоў зямной кары' (смарг., гродз., brasl., лід., лях. *фáлды* 'складкі, зборкі; маршчыны; пласцінкі ў пласцінчатых грыбах' (СП), польск. *ciężar* 'цяжар; цяжар, груз; прыгнёт, павіннасць; штанга' (гродз., маст. *о́жытл., шчуч., іўеў., мін., віл. цёнжар* 'цяжар, груз; цяжкая работа; цяжкае самаадчуванне, недамаганне, захворванне' (СП), літ. *barškaliai* 'шамкі, бомы; званкі, якія вешалі карове на шыю; ружнец' (воран. *барішкулі* 'расліны-званкі; шамкі' (СП; Лаўч.).

4. Запазычанні з адносінамі ўключэння. У гэтых выпадках беларускае слова і яго літэўскі ці польскі эквівалент (адпаведнік) разыходзяцца ў колькасці ЛСВ. У залежнасці ад шырыні сямантычнай парадыгмы полісеманта адрозніваюць дзве разнавіднасці ўключэння. У першым выпадку запазычанае слова, захоўваючы пэўныя значэнні мовы-крыніцы, на беларускамоўнай глебе развівае новыя ЛСВ і тым самым пачырае свой сэнсавы аб'ём і сямантычную парадыгму. У другім выпадку запазычанае слова на беларускамоўнай глебе звужае свой сэнсавы аб'ём: больш шырэйшая сямантычная парадыгма полісеманта мовы-крыніцы ўключае ў свой склад усе ЛСВ беларускамоўнага слова, а таксама невядомыя беларускаму адпаведніку значэнні.

Пашырэнне сэнсавага аб'ёму полісеманта можа ажыццяўляцца як за кошт ўключэння ў структуру новага ЛСВ (ім можа быць сямантычнае запазычанне, пэўны лакалізм і інш.), так і шляхам павелічэння сэнсавай ёмістасці асобных ЛСВ. Параўн.: літ. *šiurpa* 'птушка з ускудлачанымі пёрамі' (гродз., дзятл., іўеў., воран., ваўк., люб. *шурпа* 'парода кур, гусей з ускудлачанымі пёрамі; курыца ў час лінькі; паблы-

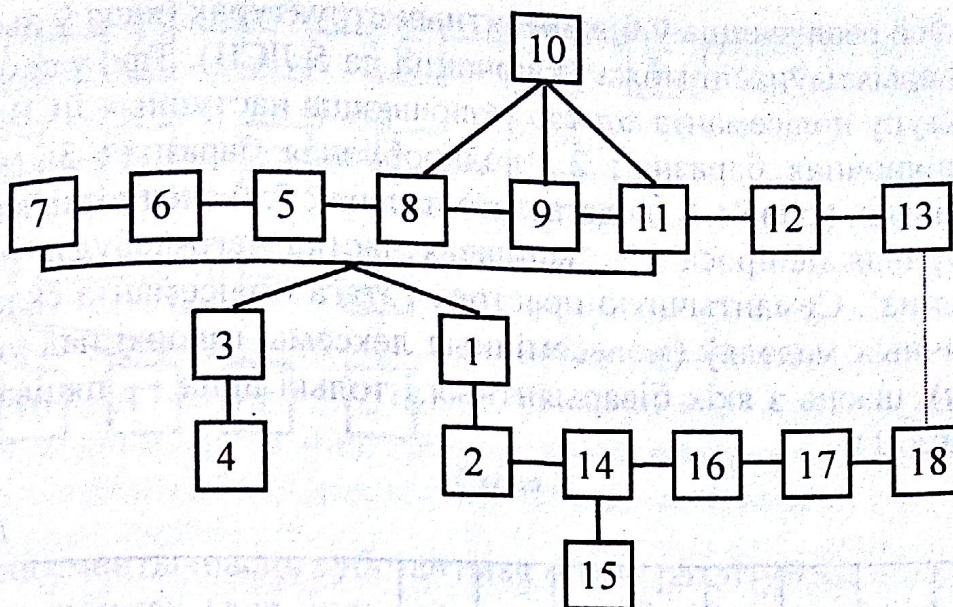
танья ніткі; капуста, якая не ўтварае качана; неахайны чалавек' (СП; Лаўч.), літ. *gūžta* 'гняздо, логава' ⊃ воран., брасл. *gušta* 'гняздо, логава; лункі, дзе купаюцца куры; стаптаныя пасевы; уласнае гняздо, сям'я' (СП; Лаўч.), літ. *kipra* 'горб, спіна' ⊃ воран., гродз., ваўк., свісл., навагр. *купра* 'горб; карак; бядро; клуб у каровы; пупок у птушак' (СП; Лаўч.), польск. *luft, licht* 'праход у коміне; паветра; цяга паветра' ⊃ воран., астр., бяроз., наст., віл., віц. *люхта* 'праход для дыму ў коміне; юшка ў коміне; прамежак паміж печчу і сцяной; адтуліна для выхаду дыму ў курнай хаце; адтуліна ў падмурку' (СП; Сцяшк., I; Касп.), літ. *liūnas* 'дрыгва, багністая мясцовасць' ⊃ астр., брасл., трак. *люна* 'дрыгва, багністая мясцовасць; зыбун; вір' (СП; Лаўч.), літ. *raištas, reišta* 'балоцісты лес, хмызняк', дыял. 'беспрытульны чалавек' ⊃ смарг., астр., маст., лід., дзягл., іўеў. *рбісна* 'зарослае хмызняком балота; нізкае вільготнае месца; непрыгоднае для апрацоўкі зямля; невялікі вадаём; беспарадак; лайдак' (ЛДБНГ; СП; Лаўч.).

У некаторых выпадках пашырэнне сэнсавага аб'ёму полісеманта звязана з гукавым і марфемным падабенствам беларускага, літоўскага, польскага і рускага слоў і іх інтуітыўнымі сувязямі, асацыяцыямі (у лінгвістычнай літаратуры такія працэсы атрымалі назвы амафанічных, сінанімічных і гамалагічных пашырэнняў значэнняў слоў). Утварэнне новых ЛСВ у такіх выпадках можа насіць непрадказальны, спонтанны характар і не заўсёды вытлумачацца традыцыйнымі ўяўленнямі аб сэнсавым развіцці слова на базе ўнутраных моўных сродкаў, што абумоўлена як гукавой і марфемнай матывацыяй, так і прыблізным, не зусім ясным разуменнем запазычаных слоў, недакладным успрыняццём іх эмацыянальнага тону, узаемадзеяннем асацыятыўна блізкіх моўных адзінак, семантычнай аналогіяй. Напрыклад, ЛСВ *смарг., іўеў., астр., воран. кіпці* 'кіпцюры; пазногці; клешні; пальцы' (СП; Сцяшк., II) утварыліся ў выніку кантамінацыі з бел. *кіпці* 'кіпцюры, пазногці' і ўплыву літ. *kniblia* 'тс', *knibčiai* 'крук' (ЭС; Лаўч.). З трох ЛСВ полісеманта *мэма* 'гультай; маўчун; вош' (СП) першыя два з'яўляюцца запазычаннямі з літ. *meta, tetė* 'маўчун, зявака'; узнікненне 3-га ЛСВ звязана з уплывам літ. *timas* 'вош'. На ўзнікненне ЛСВ полісеманта *дырда* (<літ. **dirda*) 'дзяўчына-гарэза; высокі і нязграбны чалавек' (СП) аказала ўплыў падобнае ў гукавых і семантычных адносінах слова *дылда*. Сэнсавая структура полісеманта *гардзель* 'горла; стрававод; кадык; ліна' (СП; Сцяшк., I) сфарміравалася пад уплывам польск. *gardziel* 'глотка, горла' і рус. *гардель* 'ліна для падымання ветразя'. Два сэнсавыя цэнтры полісеманта *гугіль* 'палявы хвошч; вельмі густая страва; страва з дранай бульбы' (СП) суадносяцца з двума літоўскімі словамі (*gegėlis* 'хвошч' і *kugelis* 'страва з дранай бульбы'), а таксама бел. дыял. *гігель* 'хвошч'.

Працэс семантычнага звужэння можа ажыццяўляцца як за кошт колькаснага змяншэння ЛСВ, так і шляхам згортвання індывідуальных якасцей ЛСВ, іх інтэграцыі і пераўтварэння шырокага, абагульненага значэння ў спецыялізаванае, параўн. літ. *lazda* 'лугавая трава' ⊃ *шчуч.*, *іўеў.*, *ваўк.*, *маст.*, *лях. ляжджэй* 'від асакі; рагоз' (СП), польск. *kos* 'коўдра' ⊃ *астр.*, *брасл.*, *свісл.*, *бар.*, *віл.*, *свісл.*, *рэч. коц* 'коўдра фабрычнага вырабу; тканая з воўны коўдра, якая сшывалася ў дзве столкі; вязаная коўдра; паласатая тоўстая посцілка' (СП; НС). Часцей за ўсё звужэнне сэнсавага аб'ёму полісеманта развіваецца па лініі нейтралізацыі (ліквідацыі) асобных ЛСВ у запазычаным слове. Параўн.: польск. *widok* 'знешні выгляд; пейзаж, краявід; зрок; разлік, перспектыва' ⊃ *лях. відак* 'краявід; прывід' (СП), польск. *granda* 'скандал, буча, ашуканства; брудная справа; кампанія; куча; чарада' ⊃ *ваўк.*, *гродз.*, *шчуч. грáнда* 'чарада; кампанія' (СП), польск. *hasło* 'лозунг, дэвіз; заклік; сігнал, знак; пароль; загалоўнае слова' ⊃ *рух.*, *лід. гáсла* 'паведамленне; сігнал' (СП), літ. *žibulys* 'зябер; асіок; бліскавая змяя' ⊃ *гродз.*, *шчуч.*, *рух. жыбулька* 'трава-зябер; асіок' (СП; Лаўч.).

Суіснаванне ў пагранічным рэгіёне розных моўных і дыялектных сістэм спрыяе ўтварэнню складаных у івалітатыўных і квантытатыўных адносінах структур, семантычнай парадыгма якіх у радзе выпадкаў налічвае некалькі дзесяткаў ЛСВ. У такіх даволі дынамічных і рухомах структурах выяўляецца выдатная колькасць спрадвечных, запазычаных, кантэкставых, індывідуальных, лакальных і іншых ЛСВ, аб'яднаных самымі рознымі відамі сэнсавых сувязей. Параўн. *кульш* (літ. *kulše*) 1. 'бядро, тэзацэгнавы сустаў'; 2. 'астатак пакалечанай рукі, нагі; кукса'; 3. 'сцягну нагі птушкі, жывёлы'; 4. 'шынка, кумпяк'; 5. 'вугал у стозе'; 6. 'вуглавы застаронак у гумне'; 7. 'месца пад звисаючай часткай страі гумна'; 8. 'абвіслы бок воза сена'; 9. 'рог у возе сена'; 10. 'спосаб выкладкі сена на возе (спачатку па вуглах, потым пасярэдзіне)'; 11. 'задняя частка воза (з сенам)'; 12. 'пярэдняя частка воза'; 13. 'галоўка полаза саней'; 14. 'палка для апоры пры хадзьбе'; 15. 'крывы, кульгавы чалавек'; 16. 'ручка на касі'; 17. 'парастак'; 18. 'крывая, няроўная палка'. Характар суднесенасці паміж ЛСВ гэтага полісеманта можна прадэманстраваць у выглядзе схемы 1.

Узаемадзеянне розных дыялектных сістэм, працэсы пашырэння і звужэння сэнсавага аб'ёму полісемантаў у большасці выпадкаў вядуць да перабудовы сэнсавых сувязей паміж ЛСВ. Уключэнне ў семантычную парадыгму новага ці страта старога ЛСВ выклікае ўнутраную перабудову полісеманта, парой даволі істотную. Таму выразна арганізаванай сэнсавай структуры ў адным дыялектным кантынууме могуць процістаяць змешаныя і дыфузныя структуры ў побач размешчаных гаворках. У розных каардынатах лінгвістычнай прасторы могуць не

супадаць тыпы полісеміі, іерархічная сузалежнасць ЛСВ, іх статус і інш. Напрыклад, сэнсавая структура полісеманта *гулта* (літ. *gultas*, *gulta*) у пагранічным рэгіёне арганізавана наступным чынам: 1. *аспр.*, *шальч.* ‘гняздо’; 2. *іўеў.*, *паст.*, *ашм.*, *смарг.* ‘бярлог, гайно, логава’; 3. *ашм.*, *шальч.* ‘пасцель’; 4. *іўеў.* ‘саломанча подсціл’; 5. *іўеў.* ‘палеглыя і стаптаныя жывёлай ці птушкамі пасевы збожжа’ (СП). Усе ЛСВ полісеманта цесна ўзаемазвязаны, што выклікае пэўныя цяжкасці яго мадэліравання. Улічваючы найбольш выражаныя сувязі ЛСВ, можна дапусціць наступную структурную схему 2.

У ашмянскай жа гаворцы гэта мадэль перабудуецца ў двухчленную (2 і 3 ЛСВ), у шальчынінскай яна звязва толькі 1 і 3 ЛСВ, а ў іўеўскай стане трохчленнай, дэманструючы пры гэтым больш цесную сувязь 2, 4 і 5 ЛСВ.

Степень размеркування ЛСВ полісеманта па розных мікрасістэмах (гаворках) залежыць ад мноства моўных і экстралінгвістычных прычын. Увесь набор ЛСВ семантычнай парадэгмы рэдка рэалізуецца ў межах адной гаворкі. Часцей за ўсё гаворка засвойвае адзін ЛСВ, здымаючы ўласцівую макраструктуру полісемантычнасць. Шырокія асацыятыўныя, парадэгматычныя і сінтагматычныя сувязі слоў садзейнічаюць развіццю іх мнагазначнасці (у межах адной гаворкі), якая

часцей за ўсё рэалізуецца ў біварыянтных структурах (хаця ў дыяпазон сэнсавай варыятыўнасці можа ўключацца да 5 ЛСВ). Так, у семантычную структуру полісеманта *канчар* уключаюцца наступныя ЛСВ: 1. 'кароткая папярочная баразна'; 2. 'недаробленая баразна'; 3. 'кавалак бярвяна, палена, дошкі'; 4. 'недагарэлае палена'; 5. 'канец ніткі, вяроўкі'; 6. 'недакураная папіроса'; 7. 'канцавая частка чаго-небудзь наогул'; 8. 'сук, галіна'. Семантычную прастору гэтага полісеманта складаюць 7 семантычных мадэляў (монасемічныя лексемы гаворкі пад увагу не прымаліся), шэсць з якіх біварыянтныя і толькі адна — пяціварыянтная (гл. табл. 1).

Табліца 1

Нумар мадэлі	Нумар ЛСВ	1	2	3	4	5	6	8	Гаворкі
1		+	+	+		+	+		Малыя Верэб'евічы Навагр.
2		+						+	Кагобичы Гродз., Бершты Шчуч.
3				+	+				Старыцы Гродз.
4		+		+					Старыя Смільгіні Воран.
5		+			+				Дакудава Лід.
6		+				+			Азяраны Дзятл.
7				+					Быстрыца Астр.

Шырокае распаўсюджанне ў беларускіх, літоўскіх, польскіх і ўкраінскіх гаворках атрымаў субстантыў *бонда*, які лічыцца старажытным запазычаннем з літоўскай мовы (*banda*). Сэнсавая структура гэтага слова ў беларускіх гаворках характарызуецца шырока разгалінаванай сеткай 21 ЛСВ, сярод якіх назіраюцца ўласныя запазычання з мовы-крыніцы, семантычныя новаўтварэнні і лакатызмы, параўн.: *бóнда* 1. 'буханка хлеба'; 2. 'скавароднік з хлебнага цеста'; 3. 'няўдалы, ацеслівы хлеб'; 4. 'праснак'; 5. 'печыва з бульбы і мукі з рознымі прыправамі'; 6. 'здобнае печыва з мукі'; 7. 'піражок з рознай сумесі з дамешкай траў'; 8. 'пірог для памінальнага стала'; 9. 'святочны пірог'; 10. 'гасцінец, што давалі калісьці парабку, пастуху'; 11. 'свежае сала, якое прыносяць суседзям у якасці пачастунку'; 12. 'маленькае кольца каўбасы'; 13. 'скрутак нутранага сала'; 14. 'тлушч на лапатках у непакладанага кабана'; 15. 'пасаг'; 16. 'жывёліна, што даюць у пасаг маладой'; 17. 'надзел, участак зямлі, які даюць у якасці пасагу'; 18. 'дзіця, народжанае да жаніцьбы'; 19. 'запас, багацце'; 20. 'капілка для грошай'; 21. 'бочка'. Структуру гэтага полісеманта можна прадэманстраваць у выглядзе наступнай схемы 3.

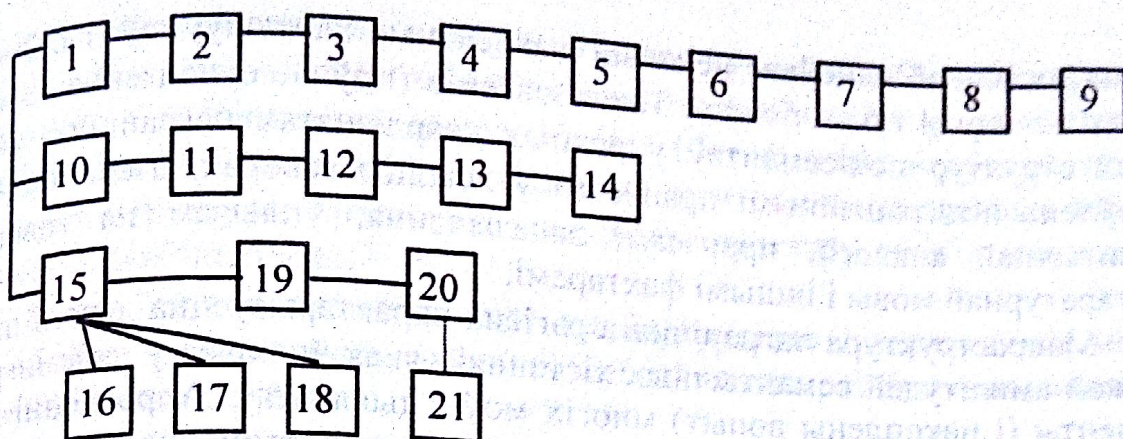

Схема 3

Полісемантичнась субстантыва *бонда* рэалізуецца толькі ў 12 населеных пунктах (для большасці ж носьбітаў дыялектаў субстантыў успрымаецца як монасемічная адзінка). Усе полісемантичныя структуры гэтага назоўніка можна размеркаваць па 8 мадэлях, адна з якіх чатырохварыянтная, дзве — трохварыянтныя, астатнія — біварыянтныя (табл. 2).

Табліца 2

Нумар мадэлі	Нумар ЛСВ	1	2	5	6	8	9	10	13	16	17	18	Гаворкі
1				+	+		+		+				Стральцы Гродз.
2			+		+							+	Мсцібава Ваўк.
3		+		+				+					Бершты Шчуч.
4		+	+										Жылі Іўеў., Касцянёва Шчуч.
5		+		+									Каробчыцы Гродз.
6			+	+									Галубы Маст., Ст. Сяло Зэльв.
7						+				+			Дакудава Лід., Азяраны Дзятл.
8		+									+		Масілавічы Сл.
												+	Магуны Паст.

Усе мадэлі, як гэта бачна з табл. 1 і 2, размяркоўваюцца па адзінкавых кантынуумах, не з'яўляюцца ізаморфнымі, што звязана з актыўным дзеяннем у гаворках тэндэнцыі да семантычнай дыферэнцыяцыі лексічнага складу, якая распаўсюджваецца на нацыянальна-культурнае бачанне рэальнага свету, спецыфічнась успрыняцця яго асобных сегментаў рознымі носьбітамі дыялектаў, на дэнататыўную суаднесенасць ЛСВ, іх канататыўныя характарыстыкі, стратыфікацыйную выражанасць, на спосабы арганізацыі сэнсавай структуры, іерархічную сузалежнасьць ЛСВ і іншыя з'явы. У некаторых выпадках

адна мадэль аб'ядноўвае некалькі дыялектных кантынуумаў (гл. 2 мадэль *канчар*, 4 і 6 — *бонда*). Такая ізасемія (поўнае супадзенне сэнсавых структур полісемантаў у розных каардынатах пагранічча) абумоўлена інтэграцыйнымі працэсамі ў лексіцы гаворак, дзеяннем семантычнай аналогіі, працэсамі запазычання, уплывам на гаворкі літаратурнай мовы і іншымі фактарамі.

Макраструктура пагранічнага рэгіёна характарызуецца даволі шырокай амплітудай семантычных хістанняў, якая ўключае ў сябе інгрэдыенты (і накоплены вопыт) многіх моў і дыялектаў. Адрозненні такой амплітуды ў макра- і мікраструктурах могуць тычыцца як квантыватывых, так і квалітыватывых яе ўласцівасцей. Квантыватывыя адрозненні зводзяцца да колькасці ЛСВ семантычнай парадыгмы (у макраструктуры адсутнічае яе ніжняя мяжа; у мікраструктуры, як правіла, яна біварыянтная). Квалітывыя адрозненні, абумоўленыя перш за ўсё колькасным складам ЛСВ, найбольш выразна праяўляюцца ў характары сэнсавых сувязей ЛСВ (метафарычныя, метанімічныя, сінекдэхічныя, апасродкаваныя, гіпанімічныя і інш.), тыпе полісеміі (радыяльны, ланцужковы, камбінаваны, паралельны, дыфузны), статусе ЛСВ, іх канатыватывай напоўненасці. Поўнае супадзенне квалітывых уласцівасцей полісеманта ў макра- і мікраструктурах — з'ява даволі рэдкая. Калі, напрыклад, паказаць сэнсавую структуру полісеманта *канчар* у выглядзе разгорнутай шкалы, то лёгка ўпэўніцца ў гіпа-гіперанімічнай сузалежнасці ЛСВ, якая здымаецца ў асобных дыялектах па прычыне дэталізацыі (спецыялізацыі) гіперанімічнага ЛСВ і адсутнасці аднапласкаснага суіснавання гіпоніма і гіпероніма (схема 4).

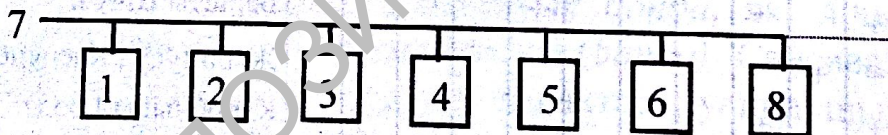

Схема 4

Полісемантычнасць у прыватных дыялектных сістэмах залежыць ад характару субстантываў (іх катэгарыяльных прымет, семантычнага аб'ёму, асацыятыўных сувязей, граматычнай выражанасці і інш.) і ў многім вызначаецца моўнай сітуацыяй такіх дыялектных сістэм. Прааналізаваны фактычны матэрыял паказвае, што найбольш цесныя этнамоўныя кантакты і інтэрферэнтныя працэсы назіраюцца ў навагрудскім (в. Малыя Вераб'евічы), дзятлаўскім (в. Азяраны), лідскім (в. Дакудава), смаргонскім (в. Жодзішкі) і гродзенскім (в. Каробчыцы) дыялектных кантынуумах, якія можна аднесці да зон максімальнай полісеміі. Да зон малой (мінімальнай) полісеміі адносяцца слонімскія (в. Парэчча), бераставіцкія (в. Макараўцы), мастоўскія (в. Галубы), ваўкавыскія (в. Мсцібава) і слонімскія (в. Масілавічы) гаворкі. Такія

зоны не акрэсліваюць якіх-небудзь ізаглас і ўтвараюць даволі няўстойлівыя і рухомыя мікраарэалы. Кампаненты гэтых мікраарэалаў могуць імкнуцца (прыцягвацца) да розных моў (беларускай, літоўскай, польскай, рускай) і дыялектаў, утвараючы тым самым складаныя вібрацыйныя структуры прасторава-сэнсавага характару, якія выступаюць у наступных іпастасях:

а) структуры, арыентаваныя на беларускую літаратурную мову (*гаспадар, загнет, жабурэнне, канчар*) ці яе гаворкі (*заскема, макляк, галуза, шчолак, сліж*);

б) структуры з эпіцэнтрам у літоўскай мове (*дулька* < літ. *dulkės*, *клёк* < літ. *kliykė, klėkas*, *скарач* < літ. *skara, skarōčius*, *шытулі* < літ. *šipulys*);

в) структуры, абумоўленыя ўплывам польскай мовы (*груца* < польск. *gruca*, *лэх* < польск. *loch*, *мітрэнга* < польск. *mitrega*);

г) кантамінаваныя (змешаныя) структуры, утвораныя ў выніку ўзаемадзеяння і частковага налажэння ўскраінных частак беларускага, літоўскага і польскага арэалаў. У іх пераважаюць полісеманты з некалькімі сэнсавымі цэнтрамі, крытэрыем выдзялення якіх з'яўляецца кірунак ірадыяцыі (на сістэму беларускай, літоўскай ці польскай моў) і адносная самастойнасць. Праўда, выдзяленне сэнсавых цэнтраў (і саміх ЛСВ) у такім складаным рэгіёне ўскладняецца па прычыне дыфузнасці, узаемапранікальнасці разнародных элементаў сэнсавай структуры слова, параўн.: бел. *кульша* (< літ. *kulšė* 'бядро', польск. *kulsza* 'тоўстая нага; бядро', дыял. *kul'sze* 'угал воза з сенам'); бел. *крушня*, літ. *krūsnis* 'куча камянёў у полі', польск. *kruśnia* 'тс'; бел. *жур*, польск. *żur* 'аўсяная ці жытняя закваска; суп на такой заквасцы', літ. *žiūrė* 'аўсяны кісель; рэдкі слі'.

Размяшчэнне такіх структур адносна асноўнага арэала (кантактнае ці дыстантнае) значна уплывае на сэнсавыя мадыфікацыі слова і яго асобных інгрэдывентаў. Перыферычная кантактная зона яшчэ захоўвае сувязі з моўнай сістэмай асноўнага арэала (сэнсавая структура ў такіх выпадках арганізавана з абавязковым улікам якіх-небудзь ЛСВ асноўнага арэала), якія аслабляюцца ці поўнасю страчваюцца ў дыстантна размешчаным (дыскрэтным) участку арэала (канчатковай мяжой такога развіцця з'яўляецца поўнае сэнсавое відазмяненне і ўтварэнне астраўнога арэала).

Такім чынам, полісемантычныя субстантывы ў пагранічным рэгіёне з'яўляюцца даволі складанымі і мнагапланавымі структурамі, у якіх сэнсавыя адносіны паміж асобнымі кампанентамі не заўсёды вызначаюцца строга акрэсленымі схемамі, мадэлямі і універсальнымі семантычнымі заканамернасцямі. Суіснаванне ў такім рэгіёне некалькіх гэтыхчых роднасных моў і дыялектаў, вусная форма іх бытавання, шмат-

лікія інтэрферэнцыйныя працэсы, разнастайныя віды білінгвізму і іншыя прычыны спрыяюць утварэнню вялікай колькасці інфільтрацый, эксформ, семантычных запазычанняў і лакалізмаў, а таксама складаных у квалітатыўных і квантытатыўных адносінах структур (семантычная парадыгма іх часам дасягае некалькіх дзесяткаў ЛСВ).

Варыятыўнасць у розных каардынатах лінгвістычнай прасторы рэгіёна некангруэнтная па ступені свайго праяўлення. Разнастайныя пераўтваральныя працэсы, розныя віды пераносаў, схемы сувязей ЛСВ і іх мадыфікацыі ў розных дыялектных кантынуумах поўнасьцю не супадаюць. Звычайна складаным полісемантычным структурам макраструктуры адпавядаюць монасемічныя і выразна акрэсленыя (біварыянтныя) полісемантычныя адзінкі прыватных дыялектных сістэм.

Трансфармацыя полісемантычных субстантываў у кантактнай зоне можа быць радыкальнай (карэнная змена сэнсавай структуры слова і перагрупіроўка яго сэнсавых цэнтраў) і частковай (нязначная перабудова асобных ЛСВ, іх дэнататыўнай суаднесенасці, сацыяльна-стратыфікацыйнай выражанасці, канвенцыянальнай замацаванасці, функцыянальна-стылістычнага і канататыўнага зместу, дыстрыбутыўных уласцівасцей, парадыгматычных сувязей). У некаторых выпадках змены сэнсавай структуры ажыццяўляюцца не па якой-небудзь адной лініі, а адразу па некалькіх кірунках. У выніку гэтага ўзнікаюць складаныя сінкрэтычныя, гібрыдныя і вібрацыйныя канструкцыі, што спалучаюць у сабе элементы ўласна моўнага (семантычнага, фанетычнага, марфалагічнага, сінтаксічнага) і сацыяльнага, культурнага, псіхалагічнага, ідэалагічнага, прасторавага, часавага характару.

Сярод запазычанняў у дыялектнай зоне найбольш рэльефна вылучаюцца літуанізмы і паланізмы (рэліктавыя, старажытныя і адносна познія), якія ў залежнасці ад ступені іх суаднесенасці з першакрыніцамі дзеляцца на 4 групы: з адносінамі эквівалентнасці, несупадзення, перасячэння і ўключэння. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца структуры з адносінамі ўключэння, калі запазычанае слова на беларускамоўнай глебе развівае новыя ЛСВ і тым самым пашырае свой сэнсавы аб'ём і семантычную парадыгму. Пашырэнне сэнсавага аб'ёму абумоўлена як экстралінгвістычнымі, так і інтралінгвістычнымі прычынамі (частатой ужывання лексічнай адзінкі, кантэкставай і маўленчай сітуацыяй, аналогіяй, гукавым і марфемным падабенствам слоў розных моў, іх інтуітыўнымі сувязямі і асацыяцыямі).

Характар семантычнай варыятыўнасці запазычанняў у многім залежыць ад тэрыторыі іх распаўсюджвання. Звычайна шырокі арэал субстантыва стварае спрыяльныя ўмовы для яго сэнсавых мадыфікацый, дэнататыўна-сігніфікатыўных і канататыўных змен асобных ЛСВ, утварэння складаных структур. Прычым, у цэнтры арэала сэнсавая

структура слова больш устойлівая і стабільная, у той час як на яго перыферыі яна незамкнёная, больш адкрытая. Для пагранічнага рэгіёна ў большай ступені характэрны невялікія арэалы, якія характарызуюцца адсутнасцю шырокіх зон, размытасцю контураў, ненапоўненасцю, дыфузнасцю, дыскрэтнасцю, хуткай зменлівасцю і рухомасцю, фіксацыяй значнай колькасці вузкалакальных ЛСВ.

Скарачэнні

Лексікаграфічныя крыніцы

БДС — Шаталава Л. Ф. Беларускае дыялектнае слова. Мн., 1975.

ЖС — Жывое слова. Мн., 1978.

Касп. — Каспяровіч М. І. Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1927.

ЛАБНГ — Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. У 5 т. / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства. Мн., 1993—1998.

Лаўч. — Лаўчуте Ю. А. Словарь балтизмов в славянских языках. Л., 1982.

НЛ — Народная лексіка. Мн., 1977.

НС — Народнае слова. Мн., 1976.

СП — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Т. 1—5. Мн., 1979—1986.

Сцяшк., I — Сцяшковіч Т. Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. Мн., 1972.

Сцяшк., II — Сцяшковіч Т. Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. Мн., 1993.

Мовы і дыялекты

астр. — астравецкае; *ашм.* — ашмянскае; *барыс.* — барысаўскае; *бел.* — беларускае; *брасл.* — браслаўскае; *бяроз.* — бярозаўскае; *ваўк.* — ваўкавыскае; *віл.* — вілейскае; *віч.* — віцебскае; *воран.* — воранаўскае; *гродз.* — гродзенскае; *дзятл.* — дзятлаўскае; *дыял.* — дыялектнае; *іўеў.* — іўеўскае; *кап.* — капільскае; *лід.* — лідскае; *літ.* — літоўскае; *люб.* — любанскае; *лях.* — ляхавіцкае; *маг.* — магілёўскае; *маладз.* — маладзечанскае; *маст.* — мастоўскае; *мін.* — мінскае; *мядз.* — мядзельскае; *навагр.* — навагрудскае; *нясв.* — нясвіжскае; *наст.* — пастаўскае; *польск.* — польскае; *пруж.* — пружанскае; *пух.* — пухавіцкае; *раг.* — рагачоўскае; *рус.* — рускае; *свісл.* — свіслацкае; *смарг.* — смаргонскае; *стол.* — столінскае; *шальч.* — шальчынінскае; *шчуч.* — шчучынскае.